

Iconography of Animal Motifs in Seals of Magi in Sasanian Period

Meysam Shahsavari¹ & Seyyed Mehdi MosaviKohpar² & Javad Neyestani³
(271-291)

Abstract

So far, many researches have been done about clergy, their hierarchy, role and position in the Sassanid era and there is considerable information about them. Most of this awareness comes from textual evidence, including religious and non-religious books. The only archaeological evidence related to this important stratum of the society of this period is the seals, the seals impression and also the reliefs of Kartir. The reliefs of Kartir, due to their predominance of individuality, do not help us much in understanding the role and position of this class in the Sassanid period, but the second group, the seals and, seals impression discovered belonging to the Sassanid period, is a first-hand source for studying this important and influential group. Although many of these seals, in particular the seals that were discovered on the Takht-e Soleyman, were introduced by scholars as Magi seals, only a small part of them are based on inscriptions into this stratum. This means that only a small part of them clearly have the phrase magician or priest. In the present study, this seals have been studied and in fact, they have been selected from all the seals attributed to Magies. The motifs on these seals are very diverse and include almost all the motifs on the seals of the Sassanid period, including human, animal, plant, symbolic and monogram. In this study, with the iconographic approach, only animal motifs depicted on Magi's inscriptions are inscribed. For this purpose, after collecting the desired designs from various reports - which are generally in the form of catalogs and introducing seals - and providing a brief description, they were analyzed based on Zoroastrian texts. This article has reached the general conclusion that there are no exclusive and special motifs of Moghan in painting, and this group has followed the same taste and general aesthetics.

Keywords: "Magies", "Glyptic of Sasanian period", "Sasanian period", "Iconography", "Archaeology".

doi 10.22059/jarcs.2021.274985.142673
Online ISSN: 2251-9297 Print ISSN: 2676-4288
<https://jarcs.ut.ac.ir>

1. Corresponding Author Email: shahsavari2891@gmail.com

Ph.D Candidate of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2. Professor Archaeology, Department of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

3. Professor Archaeology, Department of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

1. Introduction

So far, many researches have been done about clergy, their hierarchy, role and position in the Sassanid era and there is considerable information about them. Most of this awareness comes from textual evidence, including religious and non-religious books. The only archaeological evidence related to this important stratum of the society of this period is the seals, the seals impression and also the reliefs of Kartir. The reliefs of Kartir, due to their predominance of individuality, do not help us much in understanding the role and position of this class in the Sassanid period, but the second group, the seals and, seals impression discovered belonging to the Sassanid period, is a first-hand source for studying this important and influential group. Although many of these seals, in particular the seals that were discovered on the Takht-e Soleyman, were introduced by scholars as Magi seals, only a small part of them are based on inscriptions into this stratum. This means that only a small part of them clearly have the phrase magician or priest. In the present study, these seals have been studied and in fact, they have been selected from all the seals attributed to Magies. The motifs on these seals are very diverse and include almost all the motifs on the seals of the Sassanid period, including human, animal, plant, symbolic and monogram. In this study, with the iconographic approach, only animal motifs depicted on Magi's inscriptions are inscribed. For this purpose, after collecting the desired designs from various reports - which are generally in the form of catalogs and introducing seals - and providing a brief description, they were analyzed based on Zoroastrian texts. This article has reached the general conclusion that there are no exclusive and special motifs of Moghan in painting, and this group has followed the same taste and general aesthetics. The most important questions about seals of Magies in general are: What motifs did the Magies of the Sassanid period use for their seals? What was the reason for choosing these motifs and what did they mean? What does the existence of motifs such as lions, bears and monkeys mean according to the position of these animals in Zoroastrian beliefs on their seals? What are the exclusive and special roles of Magies?

Iconographic approach (Flannery & Marcus, 1379. Abdi, 1391) has been used to achieve the objectives of this article. For this purpose, seals of Magies were collected from various researches and in the next stage, all religious and non-religious books, which were written in different periods, both during the Sassanid Empire and after it, were considered for the analysis of the mentioned motifs. In order to provide a foundation so that "the result of the work is not worthless and nothing like fiction" (Flannery & Marcus, 1379), only the seals that belong to the Magies according to their inscriptions were used. These seals and seal impression of the seals have come.

The motifs of Magies seals cover a very diverse range, and except for a few cases, almost all of the motifs used in Sassanid sealing, including human torsos, are generally from the right profile, and in a few cases, torsos with two faces, various animal motifs, plant motifs, mythological motifs and motifs called logos or monograms can be seen on their seals.

In this paper, only animal motifs were selected and examined. The meaning of animal in this research refers to realistic motifs that aim to present a real role of the animal in question (Table 1). Animals in general play a very important role in decorative patterns in Sassanid art. Seals are no exception and are embossed with a variety of animals. A look at the list presented by Göbl (1384: 51-53) shows this diversity: scorpion, fish, peacock, pheasant, horned chicken, rooster, duck, goose, eagle, rabbit, mouse, wolf, jackal, dog, bear, elephants, zebras, horses, boars, camels, deer, antelopes, cattle, rams, monkeys and other animals and birds.

The following animal motifs have been identified on seals of Magies: rams, cows, lions, camels, deer, boars, bears, and monkeys (see Table 1). In Zoroastrianism, each of these animals has a concept and meaning, which is briefly discussed here. The purpose of this work, and in fact this review, is to investigate the relationship between these animals and their role with the Zoroastrian Magies.

In Zoroastrian beliefs, animals play important and effective roles and basically have souls and are never at a lower level than humans in the hierarchy of creation (Foltz, 2010: 369). In the meantime, however, two points are very important, which are confusing and make the issue of Magies seals much more complicated and difficult to understand. Before that, it should be noted that in Zoroastrianism, animals are divided into two general categories: profitable and good animals, which are the creatures of Hormazd, and harmful and bad animals, which are the manipulation of Ahriman, which in the Pahlavi term are called kharafastar or khrfstar.

The kharafastars not only had to be killed, but their killing and destruction had many merits and had special customs (Bondahesh, 1395: 120-121; Sad Dar Nasr, 1909: 33-34. Oshidari, 1371: 255-256) but Two points; First: The presence of the image of some of these kharafastars, including the image of a lion, bear and monkey on the seals of Magies as part of the clergy class as the most prominent stratum of Sassanid society? In those days and the second: the absence of the image of some of the most important and sacred animals from the point of view of Zoroastrian beliefs, especially dogs, roosters and horses on the seals of this class.

Perhaps to explain this contradiction, Frye's opinion can be used that there are two types of seals for Magies: official seals and personal seals (Frye, 1968). Official seals are seals that belong to legal entities such as the President of the Magies Court and the like; These seals only have inscriptions and no engravings, and personal seals are those seals that belong to real persons. Sometimes they have inscriptions and are decorated with various engravings.

According to a study conducted on animal motifs of Magies seals of the Sassanid period, which according to the inscription belong to Magies - the following results were obtained: A) Existence of images of animals on seals of Magies, especially the role of some Kharafastars on their seals, such as lions, bears, and monkeys, do not necessarily have a religious meaning, although the origin of these religious motifs is Zoroastrian a religion full of myth.

B) In Zoroastrianism, there is a close look at animals and they are clearly divided into two groups of profitable and harmful, but the extensive use of the role and images of harmful animals in various artistic and industrial fields such as weaving, bedding, silverwork etc... is in complete contradiction with this view; seals and seals of the Magies are no exception to this rule.

C) The very little use and even non-use of the role of very sacred animals such as dogs, roosters and horses in Zoroastrian beliefs, which are especially closely related to the clergy and religious rites - dogs and roosters - is another contradiction.

D) According to the previous paragraphs, it can be said that there were no special and unique motifs in the painting and class of the Magies; As a result, and considering the position of the Magies in the hierarchy of Zoroastrian clerics, their use of animal motifs followed the same taste and general aesthetics, and there was no prejudice in this regard.

E) It seems that the Magies, who were a subset of the Zoroastrian clergy of the Sassanid period, had their own internal classifications and divisions, and a group or a number of them held important provincial and state positions, and most of them were ordinary simple clergy. They were the ones who met the daily religious needs of the people.

آیکونوگرافی نقوش حیوانی مهرهای مغان دوران ساسانی

میثم شهسواری^۱

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

سیدمهدی موسوی کوهپر

استاد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

جواد نیستانی

استاد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

چکیده

تاکنون دربارهٔ روحانیان، سلسله‌مراتب، نقش و جایگاه آن‌ها در دوران ساسانی پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته و از رهگذر این پژوهش‌ها اطلاعات معتنا به‌دست آمده است. تنها شواهد باستان‌شناختی مربوط به این قشر مهم از جامعهٔ این دوره مهرها، اثر مهرها و نیز نقش غیردینی به دست آمده است. در دست آمده است. تنها شواهد باستان‌شناختی مربوط به این قشر مهم از جامعهٔ این دوره مهرها، اثر مهرها و نیز نقش برجسته‌های کرتیر هستند. نقش‌های کرتیر به دلیل غلبهٔ وجه فردی آن‌ها کمک چندانی به درک ما از نقش و جایگاه این طبقه در دوران ساسانی نمی‌کنند، اما گروه دوم یعنی مهرها و اثر مهرهای کشف‌شدهٔ متعلق به دورهٔ ساسانی منبعی دست‌اول برای مطالعهٔ این قشر مهم و تأثیرگذار به شمار می‌روند. با این‌که بسیاری از این مهرها به ویژه مهرهای کشف‌شده در تخت سلیمان از سوی پژوهشگران به عنوان مهرهای مغان معرفی و پذیرفته شده‌اند اما تنها بخش اندکی از آن‌ها بر اساس کتیبه به این قشر تعلق دارند. به این معنی که تنها بخش اندکی از آن‌ها مشخصاً عبارت مغ یا موبد روی آن‌ها نوشته شده است. در پژوهش حاضر نیز همین مهرها مورد مطالعه قرار گرفته‌اند و در واقع از میان تمام مهرهای منتسب به مغان گزیده شده‌اند. نقوش روی این مهرها بسیار متنوع‌اند و تقریباً شامل تمام نقش‌مایه‌های روی مهرهای دورهٔ ساسانی اعم از انسانی، حیوانی، گیاهی، نمادین و مونوگرام می‌شوند. این پژوهش با رویکرد آیکونوگرافی، تنها به نقوش حیوانی ترسیم‌شده بر این مهرها پرداخته است. به این منظور پس از گردآوری نقوش مورد نظر از گزارش‌های متعدد - که عموماً به صورت کاتالوگ و در معرفی مهرها هستند - و ارائهٔ توصیف مختصری به تحلیل آن‌ها بر اساس متون زرتشتی پرداخته شد. این مقاله به این نتیجه کلی رسیده است که در مهرنگاری، نقوش انحصاری و ویژهٔ مغان وجود ندارد و این قشر پیرو همان سلیقه و ذائقه و زیبایی‌شناسی عمومی بوده‌اند.

واژه‌های کلیدی: مغان، مهرهای دورهٔ ساسانی، دورهٔ ساسانی، آیکونوگرافی، باستان‌شناسی

۱. مقدمه

یک اشاره در بندهش به خوبی گویای اهمیت نهاد روحانیت در نزد زرتشتیان است: «او (هرمزد) خود جامعهٔ سپید پوشید و شکوه آسرونی داشت زیرا همه دانایی با آسروان است... هرمزد را خویشکاری آفرینش بود، آفرینش را به دانایی می‌توان می‌آفرید و بدین روی است که جامعهٔ دانایان پوشید که آسرونی است (بندهش، ۱۳۹۵: ۴۷)». پیداست که بر این اساس موبدان جانشینان و خلفا و یا نایبان هرمزد در روی زمین‌اند. در صد در نثر، در بیست و ششم آمده است که «خشنودی ایزد به خشنودی دستور پیوسته است و دستوران پیش ایزد به افزونی چندان مرتبه دارند که آن گناهایی که مردمان کنند هر یکی بتوان بخشیدن و هرمزد به افزون نیز آنگاه به دستور بخشد، پس فرمانبرداری دستوران بر همه کس واجب است» (Saddar Nasr, 1909: 22).

پیش از ورود به بحث یک توضیح کوتاه در بارهٔ عنوان مغان بایسته است؛ به نظر می‌رسد مغان یک رده یا مقام در ساختار درونی طبقهٔ روحانیت دوران ساسانی بوده‌اند که موقعیت و جایگاه آن‌ها در این ساختار به درستی مشخص

نیست. دریایی به تقسیم‌بندی درونی طبقه روحانیان در دوره ساسانی پرداخته است «که بر حسب مرتبه و وظیفه‌ای که بر عهده داشتند» (دریایی، ۱۳۹۲: ۱۴۴) صورت می‌گرفته است شامل: «موبدان، هیربدان، دستوران، دادوران و ردان» که به ترتیب عبارت بودند از: روحانیان ارشد، روحانیان پرستار آتش، علمای متخصص الهیات یا فقها، قضات و روحانیان دانشمند» (همان‌جا). در این میان به نظر می‌رسد دو عنوان موبد و مغ دستکم تا اواسط دوران ساسانی ناظر به یک مقام بوده‌اند و احتمالاً در دوره‌های متأخرتر و با توجه به پویایی جامعه دوره ساسانی تمایزی میان این دو به وجود آمده است که در اثر آن موبدی نسبت به مغی جایگاه برتری پیدا کرده است (شهبواری، موسوی‌کوهپر، ۱۳۹۸).

هدف این مقاله بیش از آن‌که یافتن پاسخ برای پرسش‌های مطرح شده باشد طرح پرسش‌های پیش‌تر و ژرف‌تر است. محدودیت‌های این پژوهش به طور خلاصه عبارت‌اند از: (۱) نبود یک جامعه آماری کامل و جامع از تمام مهرهای ساسانی به طور کلی و روحانیان زرتشتی به طور خاص با این توضیح که تاکنون هزاران مهر متعلق به دوره ساسانی در نقاط مختلف دنیا کشف شده و به موزه‌های مختلف دنیا راه یافته‌اند که در میان آن‌ها تعدادی نیز به مغان تعلق دارند؛ آیا این تعداد تمام مهرهای متعلق به مغان را در برمی‌گیرند؟ این نکته بسیار مهمی است و هر گونه نتیجه‌گیری قطعی و نهایی را فاقد اعتبار می‌کند زیرا هر زمان ممکن است مهری با نقشی جدید کشف یا ارائه شود. (۲) ملاک تعلق و انتساب یک مهر به روحانیان کتیبه آن‌ها با نام و عبارت مغ است. چه بسا مهرهایی متعلق به مغان وجود داشته باشد که مخدوش شده و فاقد نام مغ باشند. گاه این مهرها بسیار تعیین‌کننده هستند (Gyselen, 1996: 247). (۳) کیفیت معرفی این مهرها یکسان نیست و به دلیل دشواری‌های خاص خط پهلوی چه بسا در همه موارد نتوان به خوانش‌های ارائه‌شده اعتماد کرد (Gyselen, 1996: 143). (۴) به جز موارد اندکی عموم مهرها و اثر مهرهای ساسانی از حفاری‌های غیرمجاز به دست آمده که این امر به دو دلیل مهم در راستای تحلیل نقوش بسیار مهم است: یکی این‌که و بستر و بافت باستان‌شناختی آن‌ها دانسته نیست و دوم تاریخ مطلق نمی‌توان برای آن‌ها تعیین کرد.

افزون بر این مهم‌ترین پرسش‌هایی که در باره مهرهای مغان به طور کلی مطرح هستند عبارت‌اند از: مغان دوره ساسانی از چه نقوشی برای مهرهای خود استفاده می‌کردند؟ دلیل انتخاب این نقوش چه بود و چه معنی داشتند؟ وجود نقوشی مانند شیر و خرس و میمون با توجه به جایگاه این حیوانات در باورهای زرتشتی روی مهرهای ایشان بیانگر چه معنایی است؟ نقش‌ماپه‌های انحصاری و خاص مغان کدامند؟

در این مقاله پس از پیشینه‌ای موجز از پژوهش‌های صورت‌گرفته بر روی مهرهای دوره ساسانی به طور کلی و مهرهای مغان به طور ویژه، به بررسی نقوش حیوانی و تعدادی از نقوش نمادین روی مهرهای موبدان پرداخته شده و این نقوش بر بنیاد کتاب‌های پهلوی توصیف شده‌اند. در مرحله بعدی نقوش یادشده تحلیل شده و در آخرین مرحله نتیجه‌گیری شده است.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون طبق برآورد نیلز ریتر بیش از ۱۰۰۰۰ مهر متعلق به دوره ساسانی از اروپا تا آسیای میانه و از اروپا تا جنوب‌شرق آسیا به دست آمده است (Ritter, 2017: 277)^(۱). این تعداد قابل ملاحظه موضوع پژوهش‌های بسیاری بوده است که این پژوهش‌ها یا در معرفی مهرها^۱ بوده‌اند و یا عمدتاً به جغرافیای اداری شاهنشاهی

ساسانی پرداخته‌اند. البته معرفی مهرها و گل‌مهرهای دوران ساسانی که در ذیل به آن‌ها اشاره شده است کیفیت یکسانی ندارند: برخی معرفی و توصیف صرف بوده و در حقیقت کاتالوگی از مهرها هستند و برخی ضمن معرفی به شرح و تحلیل نقوش نیز پرداخته‌اند (Gyselen, 2007: 2-9). تنها پژوهشی که اختصاصاً در باره مهرهای مغان و موبدان ساسانی صورت گرفته مقاله «مهرهای مغان ساسانی» نوشته گیزلن (1995) است. در این پژوهش تعداد ۲۹۸ مهر سیاهه شده که ۱۰۰ مورد از آن‌ها معرفی شده و با نگاهی کلی به آن‌ها پرداخته شده است. این مقاله به دلیل اشراف و احاطه نویسنده - که بی‌گمان پرکارترین پژوهشگر در حوزه مهرنگاری و مهرشناسی دوران ساسانی است - یک پژوهش مرجع به شمار می‌آید و در حقیقت کامل‌ترین مقاله در زمینه معرفی مهرهای مغان است از این رو نگارندگان نیز از آن بسیار بهره برده‌اند. با وجود غنی بودن اما این مقاله عملاً یک سیاهه از مهرهای مغان است که در آن گیزلن به موارد چندی از جمله تفسیر نقوش برخی از نقوش انسانی روی مهرهای مغان و مهرهای نشان پرداخته است.

۳. روش

برای دستیابی به اهداف این مقاله از رویکرد شمایل‌شناسی^(۳) (فلانری و مارکوس، ۱۳۷۹، عبدی، ۱۳۹۱) استفاده شده است. به این منظور مهرهای مغان از پژوهش‌های متعدد گردآوری شده و در مرحله بعد، تمام کتاب‌های مذهبی و غیرمذهبی که در دوره‌های مختلف چه در دوران حیات شاهنشاهی ساسانی و چه پس از آن نگاشته شده‌اند جهت تحلیل نقوش یادشده مد نظر قرار گرفتند. برای این که بنیادی به دست داده شود تا «نتیجه کار بی‌ارزش و چیزی در حد داستان‌های تخیلی نشود» (فلانری و مارکوس، ۱۳۷۹: ۱۱۱) تنها به مهرهایی پرداخته شد که با توجه به کتیبه‌های‌شان متعلق به مغان هستند به سخن دیگر مشخصاً عبارت «مغ» یا «موبد» بر روی این مهرها و اثر مهرها آمده باشد. این وسواس عملاً اجازه ورود مهرهای بسیار زیادی را که احتمالاً به مغان تعلق داشته‌اند نمی‌دهد از این دست موارد، متعدد است که در اینجا تنها به دو مورد بسنده می‌شود: گوبل مهر شماره ۱۲۲ را که مهری است با نقش مرغابی، قاطعانه از آن موبدان می‌داند (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۹) اما در کتیبه آن عبارت «مغ» نیامده است (همان: ۸۴). وی مهر شماره ۹۹ در مجموعه مورد نظر خود را - با نقش مرغ شاخدار - را نیز متعلق به موبدان دانسته (همان: ۶۹) اما کتیبه این مهر نیز فاقد واژه مغ است (همان: ۸۴) وی همچنین وی تمام مهرهای با نقش گاو کوهاندار، قوچ و بز کوهی را از آن موبدان دانسته است (همان: ۶۴). در نتیجه از آوردن این مهرها در فهرست مهرهای این مقاله با وجود اهمیت آن‌ها صرف نظر شده است.

۴. نقوش

نقوش مهرهای مغان طیف بسیار متنوعی را دربر می‌گیرند و به جز موارد اندکی، تقریباً تمام نقش‌مایه‌هایی که در مهرسازی ساسانی به کار رفته اعم از نیم‌تنه‌های انسانی عموماً از نیم‌رخ به راست و در موارد اندکی از روبه رو، نیم‌تنه‌هایی با دو چهره، انواع نقوش حیوانی، نقوش گیاهی، نقوش اساطیری و نقوش موسوم به نشان یا مونوگرام روی مهرهای آن‌ها دیده می‌شود. در این مقاله تنها نقوش حیوانی گزیده شده و مورد بررسی قرار گرفتند. منظور از نقش حیوانی در این مقاله نقوش واقع‌گرایانه‌ای است که هدف آن‌ها ارایه یک نقش واقعی از حیوان مورد نظر است (جدول ۱). حیوانات به طور کلی در الگوهای تزئینی در هنر ساسانی نقش بسیار مهمی دارند. مهرها نیز از این امر مستثنا نیستند و بر آن‌ها حیوانات متنوعی نقش شده است. یک نظر به فهرستی که گوبل (۱۳۸۴: ۵۱-۵۳) ارائه کرده گویای این تنوع است: عقرب، ماهی، طاووس، قرقاول، مرغ شاخدار،

خروس، مرغابی، غاز، عقاب، خرگوش، موش، گرگ، شغال، سگ، خرس، فیل، گورخر، اسب، گراز، شتر، گوزن و آهو و پاژن و بز کوهی، گاو کوهاندار، قوچ، میمون و دیگر حیوانات و پرندگان. البته نکته‌ای که نباید از آن غافل بود این است که بخش بزرگی از آگاهی‌های ما از مهرنگاری ساسانی از اثر مهرها یا گل مهرها است که گاه چندان واضح نیستند در نتیجه، در این موارد، پژوهشگران مختلف از ظن خود آن‌ها را تفسیر کرده و نقش یک حیوان را همزمان قوچ، گوزن، بز کوهی یا آهو تلقی کنند و یا یک پرنده را طاووس و قرقاول و غاز یا خروس. اوج این وضعیت در تفاوت میان خرس و خوک است که گوبل بدان اشاره کرده است (همان: ۶۴). به دلیل این که در بسیاری از موارد امکان دسترسی مستقیم به اصل مهر یا اثر مهر دشوار است در نتیجه مخاطب ناگزیر است مشاهده پژوهشگر مورد نظر را بپذیرد و به تفسیر او استناد کند. این مسئله از این رو مهم است که برای نمونه در مثال خرس و خوک که اشاره شد اساساً در فرهنگ زرتشتی این دو حیوان هر کدام معنای خاصی دارند یکی موجودی است کاملاً ایزدی و مقدس و دیگری اهریمنی و حاصل یک پیوند اهریمنی (ر. ک به ادامه مطلب). غرض این که اظهار نظر در باره چیستی اگر نه تمامی این نقوش که بخشی از آن‌ها، قطعیتی ندارد و این یعنی تفاسیر ارائه‌شده نیز قطعی نیست و در استفاده از آن‌ها و تعمیم آن‌ها به مطالعات دینی بایستی نهایت احتیاط صورت پذیرد. جانوران به طور کلی در مذهب زرتشتی دارای روح‌اند و هیچ سلسله-مراتب مشخصی که آن‌ها را در سطحی پایین‌تر از انسان‌ها قرار دهد وجود ندارد؛ «این امر زرتشتی‌گری را در کهن‌ترین شکلش نزدیک‌تر به جهان‌بینی ادیان ابتدایی نسبت به سنت‌های ادیان متأخر جای می‌دهد» (foltz, 2010: 369).

روی مهرهای مغان تاکنون این نقوش حیوانی شناسایی شده است: قوچ، گاو کوهاندار، شیر، شتر، گوزن، گراز و خرس و میمون (نگاه کنید به جدول شماره ۱). در زرتشتی‌گری هر کدام از این حیوانات مفهومی و معنایی دارند که در اینجا به اختصار به آن‌ها پرداخته شده است. هدف از این کار و درحقیقت این بازبینی بررسی ارتباط این حیوانات و نقش آن‌ها با مغان و روحانیان زرتشتی است.

۱-۴. قوچ

مشهورترین اشاره‌ای که به قوچ وجود دارد مربوط است به کارنامک اردشیر بابکان که در آن فر ایزدی به شکل یک قوچ اردشیر پاپکان را همراهی می‌کرده (هاشمی‌نژاد، ۱۳۶۹: ۴۱. هدایت، ۱۳۸۴: ۱۸۳. شاهنامه فردوسی، ۱۳۸۴: ۵۵۲)^(۴). البته یک نکته در این میان وجود دارد در شاهنامه - که بی‌گمان خود برگرفته یا متأثر از متن کارنامه بوده - و در ترجمه هاشمی‌نژاد اصطلاح غُرم آمده حال آن که هدایت آن را بره ترجمه کرده است. غُرم یعنی میش یا قوچ کوهی که کاملاً با بره متفاوت است. توجه به این نکات به ظاهر کوچک بسیار مهم و مؤثر در تحلیل نهایی خواهد بود زیرا میش یا قوچ کوهی وحشی است و بره اهلی و این دو به لحاظ ظاهر و اندام شباهت زیادی ندارند در نتیجه نقش آن‌ها بر روی آثار هنری نیز دارای تفاوت خواهد بود. برقراری پیوندی میان این قوچ‌ها با کالبد‌های ایزد بهرام چندان بی‌ارتباط نخواهد بود؛ هشتمین و نهمین پیکر از پیکرهای این ایزد به ترتیب عبارت‌اند از: میش گُشن - به معنی نر، فعل - دشتی زیبا با شاخ‌های پیچ در پیچ (پورداوود، ۱۳۱۰: ۱۲۳) و بز گُشن دشتی زیبا با شاخ‌های سرتیز (همان: ۱۲۵) که مطمئناً این پیکرها اهلی نیستند. در این مقاله در شکل ۱ قوچ کوهی معرفی شده‌اند و مشخص است که هیچ شباهتی با قوچ‌های اهلی ندارند.

قوچ در مهرنگاری ساسانی بسیار محبوب است و بسیار استفاده شده بر روی مهرهای مغان نیز نقش این حیوان به لحاظ فراوانی بیشترین تعداد را داراست (نگاه کنید به جدول ۱)؛ معمولاً تمام بدن غیر از شاخ‌ها - که از روبه‌رویند - از نیم‌رخ به چپ نقش شده‌اند. این حالت در موارد نشسته و لمبیده هم رعایت شده است (ده-پهلوان، قنواتی، ۱۳۹۴: ۶۲).

مهر شماره ۴ در شکل ۱ دارای تصویر قوچی است با یک روبان در اهتزاز دو گردنش. این روبان‌ها یا نوارها در هنر ساسانی به صورت‌های مختلف تفسیر شده‌اند؛ سلوود (۱۳۸۰: ۴۳۲) آن‌ها را نمادهای اهورامزدا و آناهیتا و سیمپسون (2013: 103) این نوارها را نماد فر [خورنه] دانسته‌اند. از نظر گانتز و جت (۱۳۸۳: ۱۸۹) آن‌ها نماد سرفرازی یا اقبال شاه بوده‌اند. وجود مهر یادشده، این دیدگاه اخیر را با تردید رو به رو می‌کند زیرا این مهر از آن یک مغ است و به نظر نمی‌رسد که هیچ ارتباطی با خاندان سلطنتی داشته باشد؛ در حقیقت آن طور که لرنر نیز گفته است لزوماً قوچ مزین به روبان روی یک مهر نشان‌دهنده مالکیت یا استفاده سلطنتی نیست (Lerner, 1396: 185). سیمپسون (2013: 104) از یک نقش مشابه روی سفال یاد کرده که دارای کتیبه‌ای است به سریانی که یک نام مسیحی - یوحنا - برخوردار. نکته مهم دیگر این‌که مهرهایی با این نقش وجود دارد (برای نمونه مهرهای Nr 403, 415 در تخت سلیمان) که به مغان یا موبدان ساسانی - بر اساس نبود واژه مغ یا موبد روی در کتیبه - تعلق ندارند.

۲-۴ - گاو کوهاندار

پس از نقش قوچ، نقش دو حیوان دیگر یعنی گاو و شیر بر روی مهرهای مغان ساسانی به لحاظ تعداد بیش‌ترین فراوانی را دارا هستند (شکل ۲). مشابه این نقش روی دیگر یک ریتون نقره دیده می‌شود (گانتز، جت، ۱۳۸۳: ۲۹۶) در باره اهمیت گاو در زرتشتی‌گری و مزدیسنی تاکنون پژوهش‌های بسیار زیادی صورت گرفته است. گاو - گاو یکتا آفریده - پنجمین آفریده هُرمزد است که به این مناسبت، پنج روز گاهنبار مدیریم برگزار می‌شود (بندهش: ۱۳۹۵، ۴۱). پس از مرگ گاو یکتا آفریده در نبرد با اهریمن: «از اندام‌های وی ۵۵ نوع غله و ۱۲ نوع گیاه درمانی از زمین برست» (همان: ۶۶. گزیده‌های زاد اسپرم، ۱۳۶۶: ۴۲) آنچه از نطفه آن پاک و توانا بود به کره ما انتقال یافت و آنجا به واسطه نور ماه تصفیه گردید و از آن یک جفت جانور نر و ماده پدید گشت و از آن‌ها ۲۸۲ جانور دیگر تولد یافت (پورداوود، ۱۳۰۷: ۳۱۷). هر مزد گوید: «به سبب ارجمندی گاو او را دو بار آفریدم» (بندهش، ۱۳۹۵: ۷۸). مسئله یا معضل بسیار مهمی که در این میان وجود دارد این است که در روایات و کتاب‌ها و عقاید این مذهب که از اواخر ساسانی در دست است اشاره‌ای به گاو کوهاندار نرفته است اما به غیر از یک مهر با نقش گاو بدون کوهان - که در موزه مقدم نگهداری می‌شود (ده‌پهلوان، قنواتی، ۱۳۹۴: ۵۲) - گاو نقش شده روی تقریباً تمام مهرهای ساسانی از نوع کوهان‌دار است. حتی زمانی که در بندهش سرده‌های گاو شمارش می‌شوند اشاره‌ای به گاو کوهان‌دار نمی‌شود (بندهش، ۱۳۹۵: ۷۹). شاید بتوان این مهم را با تجربه شخصی یکی از نگارندگان حل کرد: در مناطق کرمان تا یکی دو دهه پیش برای کشاورزی و کوبیدن خرمن و اقدامات دیگر از نوعی گاو استفاده می‌کردند که به آن‌ها «گاو کار» می‌گفتند. این گاوها در حقیقت جنس نر گاوهای محلی یا بومی بودند که برای انجام کارهای دشوار و سخت کشاورزی مانند کشیدن یوغ و سنگ خرمن تربیت می‌شدند. در زراشت‌نامه نیز همین اصطلاح گاو کار در دوران آهن‌گمیخت آمده است: «بکاهد تک اسپ و زور سوار / نماند هنر در تن گاو کار» (زرتشت بهرام پزود، ۱۳۳۸: ۹۰. هدایت، ۱۳۸۴: ۱۲۹). از این روی به

نظر می‌رسد که بتوان این گاوها را گاو کار دانست نه آن چنان که مرسوم است گاو کوهاندار سندی (ر. ک ده- پهلوان و قنواتی، ۱۳۹۴: ۵۱). بر این بنیاد نگارندگان پیشنهاد می‌کنند به جای گاو کوهاندار واژه «گاو کار یا ورزا» (شایست ناشایست، ۱۳۶۹: ۵۰) استفاده شود. به نظر می‌رسد مانند دیگر حیوانات در فرهنگ زرتشتی، یا به تعبیر دیگری فرهنگ عامه زرتشتی، اهمیت دو ویژگی قدرت بدنی و قوای جنسی برای گاو نیز مهم‌تر از دیگر ویژگی‌های آن بوده است چنان‌که در باره شتر (ر. ک به ادامه مطلب) و قوچ و میش دشتی یا کوهی که در بهرام یشت با صفت گشن به معنی فحل و جفت‌جو آمده‌اند - که پیش‌تر بدان اشاره شد - چنین است.

گوبل بدون این‌که منبعی ارائه کند نقش گاو کوهان‌دار را با آن‌هایتا مربوط دانسته است (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۴). وثوق‌بابایی و مهرآفرین (۲۰۱۴) طبق آبان‌یشت یکی از خویشکاری‌های ایزدبانو آن‌هایتا را حمایت از چهارپایان اهلی و محافظ گاوها دانسته‌اند اما در سرتاسر این یشت چیزی که نشان دهد آن‌هایتا موکل بر گاو است مشاهده نمی‌شود (آبان‌یشت، ۱۳۸۵: ۲۹۷-۳۲۲).

در مواردی در کنار این گاو، یک هلال کوچک هم مشاهده می‌شود (شکل ۲: ۱) که به احتمال به دلیل ارتباط نزدیک میان ماه و گاو است: خشنودی ماه در بردارنده تخمه گاو را و گاو یگانه آفریده را و چارپایان گوناگون را (ماه‌یشت، ۱۳۸۵: ۳۲۵-۳۲۷). ماه را غالباً تشکیل دهنده تخمه و نژاد ستوران دانسته‌اند، در بندهش خورشید پاک‌کننده نطفه نخستین بشر است (بندهش، ۱۳۹۵: ۸۱) و ماه حافظ نطفه ستوران و جانوران: «منی گاو به ماه‌پایه بالا برده شد، آنجا پالوده شد و جانور پرگونه فراز آفریده شد» (همان: ۷۸). به قول ابوریحان ایرانیان عهد او چنین می‌پنداشته‌اند که گردونه ماه به واسطه گاوی از نور که آن را دو شاخ زرین و ده پای سیمین است کشیده می‌شود (پوردوود، ۱۳۰۷: ۳۱۸).

مانند نقش قوچ، مهرهایی با این نقش وجود دارد که در کتیبه آن‌ها واژه مغ یا موبد به چشم نمی‌خورد (برای نمونه مهرهای Nr 364, 375 در تخت سلیمان). این مهم، با وجود همه محدودیت‌هایی که در باره مهرشناسی دوران ساسانی وجود دارد و پیش‌تر هم بدان اشاره شد، به این معنی است که نقش گاو و قوچ انحصاراً از آن مغان و موبدان نبوده‌اند و قشرها، طبقه‌ها و یا پیشه‌های دیگر نیز از آن استفاده می‌کرده‌اند.

۳-۴. شیر (شکل ۳)

یکی از مهم‌ترین نقش‌مایه‌های روی مهرهای ساسانی نقش شیر است؛ در تخت سلیمان بیش‌ترین گروه چهارپایان را شیرها تشکیل می‌دهند و در قصر ابونصر نیز این نقش از فراوانی زیادی برخوردار است (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۴). نکته مهمی که در باره این حیوان وجود دارد این است که در باورها و عقاید زرتشتی شیر یک حیوان اهریمنی است: «شیر و گرگ‌سردگان دزد بر ضد سگان و گوسفندان» (بندهش، ۱۳۹۵: ۵۶):

«... در دین گوید که اهریمن آن دزد گرگ را آفرید... او گرگ‌سردگان را به پانزده سرده بیافرید: نخست گرگ

سیاه، کوچک و سترگ سرده... پس دیگر گرگ‌سردگان چون ببر نیز شیر و پلنگ که ایشان را کوه‌تاز خوانند»

(همان: ۱۰۰. نیز گزارش گمان‌شکن، ۱۳۲۲: ۷۴)

و حتی در ادامه اشاره‌ای دارد به صواب کشتن شیر: «کسی که چهار شیر گرگ سرده بکشد وی را کرفه چندان بود که یک گرز [موش] دنب‌کوتاه را بکشد» (همان: ۱۰۰). شاید قرار گرفتن صحنه کشتن شیرها، در کنار اهمیت و عظمت شکار این حیوان - که قدرتمندترین و زیباترین حیوانات به شمار می‌رفته (Moazami,

2015) - در رشته‌های مختلف هنری مانند نقوش برجسته، پارچه‌ها و ظروف سیمین دوره ساسانی بی‌ارتباط با این طرز تلقی ساسانیان زرتشتی نباشد البته یک جمله در بندهش وجود دارد که تحلیل این نقوش این حیوان را دشوار می‌کند: «دندان بد آفریده همانا نه خرفستر گونه‌اند باشد که از بیم دوری جویند و باشد که نیز به میل رام شوند مانند پیل و شیر» (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۰۰) به این معنی که این دو حیوان لزوماً خرفستر، بد و مضر نیستند چراکه از آب، زمین، باد و آتش ساخته شده‌اند (همان: ۱۰۰) در نتیجه اگر رام بشوند دیگر خرفستر نیستند. به نظر می‌رسد که تحلیل اهریمنی دانستن شیر، به میترائیسم رومی برمی‌گردد چنان‌که به تعبیر بیوار این حیوان به همراه مار و کژدم که از نمادهای رایج نگارگری این مذهب یا مسلک هستند، نمادهای مرگ‌اند (بیوار، ۱۳۹۰: ۶۵) حال آن‌که اساساً بایستی میان مهرپرستی رومی یا میترائیسم و ستایش مهر در زرتشتی‌گری تفاوت گذارد (فرای، ۱۳۸۵)؛ هینلز بر این باور است که شاید بهتر باشد میترائیسم رومی را در ساختار اجتماعی خود جامعه رومی درک کرد (هینلز، ۱۳۹۳: ۱۱).

تنها نقش شیر در پیوند با ایزد میترا روی یک مهر است که در یک مجموعه خصوصی نگهداری می‌شود؛ بر این مهر مردی نشان داده شده از روبه‌رو نقش شده که درون گردونه چرخداری ایستاده و هاله‌ای از نور گرد سرش در تابش است؛ تعلق این نقش به میترا پذیرفته شده است. چیزی که در این میانه برای ما مهم است نقش سر شیری است که روی بدنه گردونه ترسیم شده است (کالیری، ۱۳۹۰: ۵۸-۵۹). بیوار (2005: 347) در یک اظهار نظر قابل تأمل شیر را نماد حیوانی میترا می‌داند اما دو نکته مهم در باره بازنمایی ایزد مهر وجود دارد یک وی به رغم بهرام که دارای پیکرهای متعدد انسانی و حیوانی است فاقد هر گونه پیکری است و در سرتاسر مهریشت هیچ‌جا از نمادهای وی یاد نرفته است و دوم این‌که به زعم بویس و فرانس گرنه استفاده از شمایل‌نگاری مخصوص بناهای میترايي - که کهن‌ترین آن‌ها به سده دوم میلادی تعلق دارد - برای میتراي ایرانی یا بر عکس توجیه این شمایل‌نگاری با مراجعه مستقیم به کیش ایرانی اکنون قابل پذیرش نیست (بویس و گرنر، ۱۳۷۵: ۵۷۵).

روی مهرهای ساسانی شیر در صحنه‌های مختلفی ظاهر شده است: شکار شیر، حمله او به یک گاو، تنها به صورت لمبیده یا ایستاده و یا در حرکت و... که به نظر نمی‌رسد این تفاوت‌ها به معنی تغییر در مفهوم و تحلیل آن باشد؛ اما با وجود همه آنچه که گفته شد شیر با مفهوم شاهی مرتبط دانسته‌اند (Brunner, 1978: 94). Gyselen, 1995: 132. Jakubiak, 2011: 35 و این احتمالاً تنها به دلیل استفاده بیش‌تر این نقش از سوی شاهان و پادشاهان ساسانی بوده است تا دلایل دیگر چراکه نقش شیر را به فراوانی روی مهرهای مغان می‌توان مشاهده کرد. کریستنسن به نقل از شاهنامه از پرچمی با نقش شیر که در چنگال خود گریزی و شمشیری در دست دارد یاد کرده است (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۳۰۱).

۴-۴. شتر (شکل ۴)

یاکوبیاک در یک مقاله به بررسی نقش شتر روی مهرهای ساسانی پرداخته و نتیجه گرفته است از این نقش به عنوان یکی از پیکرهای ایزد بهرام مقامات مختلف اداری و مذهبی روی مهرهای خود استفاده می‌کرده‌اند و منحصر به گروه خاصی نبوده است (Jakubiak, 2011)؛ اما همان‌طور که وی نیز اشاره کرده از مهم‌ترین دلایل محبوبیت این نقش قدرت بدنی و قوت جنسی این حیوان است در بند ۱۲ کرده چهارم بهرام یشت چنین

آمده است: «اشتری که در میان نران جفت‌گیر- هنگامی که به ماده اشتران روی آورد - دارای گرایش فراوانی است» (بهرام‌یشت، ۱۳۸۵: ۴۳۳).

۴-۵. گوزن (شکل ۵)

در متون پهلوی اشاره صریحی به گوزن نشده است اما در بندهش این حیوان به همراه گاو میش و اشترگاو پلنگ (بندهش، ۱۳۹۵: ۷۹) جزو سرده گاوان آمده است. از این روی شاید بتوان برای آن همان جایگاه و پایگاه گاو را در نظر گرفت. پشت گوزن مهر شماره ۲ شکل ۵ نقش کوچک گردی با شعاع‌هایی ترسیم شده است به نظر خورشید است اما ارتباط این دو نقش چندان دانسته نیست. در یک روایت معاصر از یک موبد آمده است که ایرانیان باستان خورشید را کالبد مینوی پرفروغ مهر می‌دانستند (شهمردان، ۱۳۶۰: ۳۹۲). در باره ارتباط ایزد میترا با خورشید ر. ک بویس، ۱۳۷۶: ۴۹). البته انتساب نقش یادشده روی این مهر به خورشید در حد گمان است و مدرکی برای آن وجود ندارد.

۴-۶. گراز (شکل ۶)

در بندهش گراز یا خوک مقامی هم‌پایه سگ دارد و نگهبان زندگی ستوران است که «چون بانگ کند درد را از میان برد... آفریده شده است که دروج را نابود کند» (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۰۳). در بهرام یشت، کرده پنجم، بند ۱۵ ایزد بهرام به پیکر گراز نرینه تیزچنگال تیز دندان درآید (بهرام‌یشت، ۱۳۸۵: ۴۳۴). با این که گراز در دیگر رشته‌های هنری دوران ساسانی بسیار پر رنگ آمده اما در روی مهرها - با توجه به کمیت این آثار و تعداد آن - ها در مقایسه با دیگر رشته‌ها - حضور چندان ندارد، در تخت سلیمان ۱۸ نقش و در قصر ابونصر تنها دو نقش (گوبل، ۱۳۸۴: ۵۲) موجود است که این نکته با توجه به اهمیت فوق‌العاده این حیوان در شمایل‌شناسی زرتشتی بسیار شگفت می‌نماید. گوبل نقش گراز روی مهرهای ساسانی را یک حق ویژه برای موبد دانسته است (همان: ۶۳) و این در حالی است که هیچ‌کدام از مهرهای با نقش گراز در تخت سلیمان دارای کتیبه‌ای از آن مغان یا موبدان نیستند. در سیاهه گیزلن تنها سه مهر با نقش گراز با کتیبه‌ای از آن موبدان؟ گزارش شده است (جدول ۱).

۴-۷. سگ، خروس، اسب

در میان حیواناتی که در هنر ساسانی به طور کلی و در مهرهای آن‌ها به ویژه دیده شده است، سگ و خروس و اسب با وجود جایگاه والایی که در باورهای زرتشتی و هم در هنرهای مختلف دارند، اما مهرهای مغان تقریباً به کلی فاقد نقش این سه حیوان است.

۴-۷-۱. سگ

شگفت‌تر از نبود نقش گراز یا خوک نبود نقش سگ در روی مهرهای ساسانی عموماً و مهرهای مغان خصوصاً است: «سگ به چشم، همه ناپاکی را از میان برد» (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۰۳)؛ به گیتی پاسبان مردمان و گوسفندان است... هرگاه که او بانگ کند دیو و دروج بگیرد «(صد در نثر، ۱۹۰۹: ۲۵). در باره سگ در عقاید زرتشتی بنگرید به پورداوود، ۱۳۸۶ الف: ۲۰۲-۲۱۹) از نظر شخصیت و ارزش، نزدیک‌ترین حیوان به آدمی است در وندیداد،

فرگرد سوم آمده است: «دومین جای تلخ و اندوهبار زمین جایی است که مردارهای مردمان و سگان را به خاک سپارند» (وندیداد، ۱۳۸۵: ۶۷۷). نیز بنگرید به بخش دوم فرگرد سیزدهم وندیداد که تماماً در باره سگ است. نقش سگ در مبارزه با دیو نسو نیز بسیار پررنگ است (شایست ناشایست، ۱۳۶۹: ۹). بند ۴۸ ارداویرافنامه از عذاب سختی خبر می‌دهد برای کسانی که در زندگی این دنیا از سگ گله و سگ خانه غذا را دریغ می‌کرده‌اند (Ardaviraf-Namak, 1917). از سگ در بندهش با لقب گرمی نام برده شده است (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۰۰). در سی و یکم صد در نثر: سگ پاسبان مردمان و گوسفندان است (1909) در مهرهای تخت سلیمان نقش سگ تنها یک‌بار گزارش شده و در قصر ابونصر هیچ مهری با نقش سگ گزارش نشده است (گوبل، ۱۳۸۴: ۵۲).

۲-۷-۴- خروس

خروس نیز از چنین جایگاه بلندی برخوردار است و همکار سگ است و این دو «یاوران سروشان در از میان بردن دروج» (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۰۳). تمام بخش دوم فرگرد هژدهم وندیداد در ستایش خروس است (وندیداد، ۱۳۸۵: ۸۴۸-۸۵۲). در کارنامه آذرفرنبغ به پیکر خروسی درآمد تا اردشیر را از خطر برهاند (هدایت، ۱۳۸۴: ۱۹۶). در باره خروس مفصلاً ر. ک پورداوود، ۱۳۰۷: ۵۲۰-۵۲۲. در سی و دوم صد در نثر در باره خروس است (Saddar Nasr, 1909: 26). در باره خروس در عقاید زرتشتی بنگرید به پورداوود، ۱۳۸۶ الف: ۳۱۵-۳۲۸؛ اما با وجود این اهمیت فوق‌العاده زیاد، نقش خروس در تخت سلیمان روی شش مهر و در قصر ابونصر تنها روی چهار مهر آمده است (گوبل، ۱۳۸۴: ۵۲). البته یک دلیل آن شاید خطای تفسیر پژوهندگان امروزی باشد به دلیل شباهت پرندگان این‌چنینی مانند قرقاول و مرغ دم هلالی و غاز و....

۳-۷-۴- اسب

در هفتن یشت کوچک، آب مقدس مزدا آفریده به اسب (پورداوود، ۱۳۰۷: ۱۰۷) یا چونان اسبی که روان است (هفتن یشت کوچک، ۱۳۸۵: ۲۸۴) شبیه شده است. در اوستا ارزش هر اسب برابر با ده گاو و هزار گوسفند است (از جمله ر. ک آبان یشت، کرده ششم، بند ۲۱: همان: ۳۰۱)؛ و یکی از سه کالبدی است که ایزد تشرت در سومین ده شب به خود می‌گیرد (تیریش، ۱۳۸۵). در باره اسب در عقاید زرتشتی بنگرید به پورداوود، ۱۳۸۶ الف: ۲۲۰-۲۹۵). با این همه نقش اسب بر روی مهرهای تخت سلیمان و قصر ابونصر فقط یک‌بار آمده است (گوبل، ۱۳۸۴: ۵۲) و هیچ مهری مربوط به مغان با نقش اسب گزارش نشده است.

۸-۴. خرگوش (شکل ۷)

در باره خرگوش در زرتشتیگری و نقش و جایگاه و تقدس آن چیز زیادی نمی‌توان دریافت تنها در گزیده‌های زاد اسپرم خرگوش به عنوان یکی از نمادهای این جهانی بهمن امشاسپند و رد جانوران وحشی یاد شده است که به هم‌سخنی با زرتشت درآمدند و با زبان انسانی با وی سخن گفتند و «زرتشت سخت اندرز فرمود که این پنج نوع جانور - یکی از آن‌ها خرگوش است - را نزنند و آزار نرسانند» (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۷: ۱۳۹). راشد محصل، ۱۳۶۶: ۳۴)، در شایست ناشایست خرگوش یکی از جانورانی است که دستور داده شده از کشتن آن پرهیز شود (شایست ناشایست، ۱۳۶۹: ۵۰). این حیوان در کنار چند حیوان دیگر مأمور تبلیغ دین به زبان حیوانات بوده است (راشد محصل، ۱۳۶۶: ۳۴. آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

۹-۴. میمون (شکل ۸) و خرس

این دو حیوان هر دو در باورهای زرتشتی جزو حیوانات مضرند و سرشتی پلید دارند و طبق بندهش از یک پیوند عجیب به وجود آمده‌اند: «چون فره از جم بشد به سبب بیم از دیوان، دیوی را به زنی گرفت و جمگ خواهرش را به زنی، به دیوی داد؛ کپی - میمون، بوزینه - و خرس بیشه‌ای دنب‌دار و دیگر سرده‌های تباہ-کننده از ایشان نبود و پیوند او نرفت» (بندهش، ۱۳۹۵: ۸۴. نیز بنگرید به روایت پهلوی، فصل هشتم، بخش پنجم). این نهایت شگفتی است که روی مهرهای دوران ساسانی نقش این دو حیوان آمده است و از آن شگفت‌تر نقش آن‌ها بر مهرهای مغان قرار گرفته است (شکل ۸). نه خرس و نه میمون در تخت سلیمان گزارش نشده‌اند (گوبل، ۱۳۸۴: ۵۳). گیزلن یک مهر با نقش خرس در موزه برلین (Gyselen, 1995. Fig 4. c) و یک مورد با نقش میمون از مجموعه فروغی (Ibid. Fig 3. t) را سیاه کرده است که بر پایه کتیبه‌شان به مغان تعلق دارند. توجیه این نقوش بر اساس باورهای زرتشتی که در متون دوره ساسانی و اوایل اسلام متبلور شده است، دشوار است و در حقیقت توجیهی ندارد؛ و این درست برخلاف نوشته یاکوبیاک است که نگاشته: «در هیچ موردی نقش روی مهرها بدون ارتباط با تبلیغات شاهی و مذهبی نیست» (Jakubiak, 2011: 108).

۵. بحث و تحلیل

در یک بررسی کلی از میان هزاران مهر، بنا به برآورد ریتر ۱۰۰۰۰ مهر، تنها کم‌تر از ۳۰۰ مهر وجود دارد که بر پایه کتیبه‌هایشان می‌توان آن‌ها را به روحانیان اختصاصاً موبدان یا مغان ساسانی متعلق دانست. این تعداد به لحاظ نقش دارای تنوع فراوانی هستند و تقریباً تمام نقوشی که بر روی مهرهای ساسانی اعم از نیم‌تنه‌ها، نقوش انسانی دیگر، حیوانی، اساطیری و نمادین و نشان (مونوگرام) و... استفاده شده بر روی مهرهای این گروه نیز به کار رفته است. در این مقاله به دلیل مجال اندک و لزوم پرداختن به جزئیات، تنها به نقوش حیوانی ترسیم شده روی این مهرها پرداخته شده و از پرداختن به دیگر نقوش ذکر شده خودداری شده است. در برداشت نخست، آن چنان که عموماً تصور می‌کنند، بایستی ارتباط مشخص، مستقیم و معناداری میان تصویر کنده شده روی مهر و دارنده آن وجود داشته باشد:

«بیننده ساسانی یک اثر مهر بدون کتیبه در روی یک سند باید برایش روشن می‌بود که با چه کسی سر و کار دارد، از آنجایی که در دوره باستان و نیز دوره ساسانی، تصویر، مطالعه و خوانده می‌شده... استفاده از نقش به طور کامل اشاره به ذخایری تصویری دارد که ما می‌توانیم تقریباً با اطمینان نزد موبدان پیگیری کنیم» (گوبل، ۱۳۸۴: ۳۸)

و این در حالی است که بررسی کلی ما در نقوش - در نقوش حیوانی - به کار رفته بر روی مهرهای ساسانی چنین چیزی را نشان نمی‌دهد. تنوع نقوش حیوانی به کار رفته بر روی مهرهای مغان بسیار زیاد است و تقریباً شامل تمام انواع حیواناتی می‌شود که نقش آن‌ها روی مهرهای این دوره - غیر از گرگ و عقرب - آمده است: قوچ (احتمالاً گونه کوهی و وحشی آن)، گاو کار یا ورزا، شیر، شتر، گوزن، گراز یا خوک، خرس، خرگوش، میمون، خروس، غاز و عقاب. در باورهای زرتشتی‌گری حیوانات مختلف نقش‌های مهم و مؤثری را بازی می‌کنند و اساساً دارای جان هستند و هرگز در سلسله‌مراتب آفرینش در سطح پایین‌تر از انسان‌ها قرار نمی‌گیرند (Foltz, 2010: 369). در این میان اما دو نکته دارای اهمیت بسیار است که مایه سردرگمی است و مسئله مهرهای مغان را بسیار بغرنج‌تر و دشوارفهم‌تر می‌کند. پیش از آن باید یادآوری کرد که در زرتشتی‌گری حیوانات به دو

دسته کلی تقسیم می‌شوند حیوانات سودرسان و خوب که آفریدگان هرمزد و حیوانات زیان‌بار و بد که دست‌کار اهریمن‌اند که در اصطلاح پهلوی به آن‌ها خَرَفُسْتَر یا خَرَفُسْتَر می‌گویند. خرفسترها نه تنها باید کشته می‌شدند بلکه کشتن و نابودی آن‌ها دارای صواب و کِرْفَه فراوان بود و دارای آداب و رسوم خاص بود (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۱. Saddar Nasr, 1909: 33-34. اوشیدری، ۱۳۷۱: ۲۵۵-۲۵۶) اما دو نکته مورد نظر؛ یکم: حضور تصویر برخی از این خرفسترها از جمله تصویر شیر، خرس و میمون روی مهرهای مغان به عنوان بخشی از طبقه روحانیان به مثابه برکشیده‌ترین قشر جامعه ساسانی؟ در آن روزگار و دوم: نبود تصویر برخی از مهم‌ترین و مقدس‌ترین حیوانات از نظرگاه باورهای زرتشتی به ویژه سگ، خروس و اسب روی مهرهای این قشر.

الف) وجود تصویر برخی از خرفسترها: همان‌گونه که گفته شد تصویر شیر و خرس و میمون روی مهرهای مغان وجود دارد مهرهایی که به واسطه داشتن کتیبه تعلق آن‌ها به این طبقه اگر نه مسلم اما کمتر قابل تردید است، البته حضور شیر را شاید بتوان به دلایل مختلف چه طبیعی و چه نقش‌نگارانه و حتی تاریخی پذیرفت اما تصاویر خرس و میمون توجیهی ندارند؛ قدرت بدنی و زیبایی و هیبت شیر به تنهایی برای گزینش آن کفایت می‌کند ضمن آن‌که به لحاظ اساطیری این حیوان، اگرچه بسیار کم‌رنگ، پیوندی با ایزد مهر دارد (Bivar, 2005: 347) که نمونه آن را می‌توان در روی مهری با نقش ایزد میترا (کالیبری، ۱۳۹۰، تصویر ۸) دید. از نظرگاه تاریخی نیز نقش این حیوان همیشه در رشته‌های مختلف هنری چه در سرزمین ایران و چه بین‌النهرین حضور داشته و از نقش‌مایه‌های اصلی به شمار می‌رفته است. از همه این‌ها گذشته در بندهش در باره این حیوان تبصره‌ای موجود است که بسیار جالب است: شیر به این دلیل خرفستر است که ترسناک است و کشنده اما اگر رام شود و خطرش از میان برود دیگر جزو خرفستران نیست؛ اما در باره دو حیوان دیگر هیچ‌کدام از این موارد وجود ندارند و بر خلاف «دادان بدآفریده - منظور شیر - که نه خرفسترگونه‌اند» (بندهش، ۱۳۹۵: ۱۰۰) این دو حیوان سرشت پلیدی دارند و از یک پیوند عجیب شوم حاصل شده‌اند (همان: ۸۴) پیوندی که یک طرف آن جم هورچهر خوب رمه (وندیداد، فرگرد دوم، دست‌خواه ب، ۱۳۸۵) نخستین و جم فره از دست داده بعدی (بندهش، ۱۳۹۵: ۸۴) و خواهرش و طرف دیگرش دیوانند.

ب) نبود نقش سگ و خروس و اسب روی مهرهای مغان: هر کدام از این حیوانات در زرتشتی‌گری بسیار مقدس و محترم‌اند. چنین می‌نماید که دو مورد از آن‌ها منهای اسب - به دلیل ویژگی نظامی‌اش - نزدیک‌ترین حیوان‌ها به روحانیان زرتشتی هستند و در حقیقت این دو حیوان جزو همکاران و یاران این قشر هستند و بدون آن‌ها و بدون حضورشان بخش بزرگی از آیین‌های مذهبی رسمیت نمی‌یافت و منعقد نمی‌شد. سراسر وندیداد به تکرار و تناوب سخنانی فراوان در تمجید جایگاه سگ و خروس به چشم می‌خورد که داستان از اهمیت و نقش این دو حیوان در باورهای زرتشتیان باز می‌گوید. در باره جایگاه سگ، به ویژه، سخن بسیار است و تنها به یک مورد بسنده می‌شود که نسای سگ همان اندازه زمین را آلوده می‌کند که نسای آدمی (وندیداد، بند ۸ فرگرد سوم، بخش ششم فرگرد پنجم، بند ۱ فرگرد ششم، دست‌خواه ب، ۱۳۸) غرض این‌که بر این بنیاد مغان را اگر قرار بود که با حیوانی و تصویر حیوانی بشناسند می‌بایست با این دو حیوان مقدس می‌شناختند اما در کمال شگفتی نشانی از این دو حیوان روی مهرهای ایشان نیست. در قیاس با قوچ و گاو و گراز - که نقش آن‌ها روی مهرهای مغان به لحاظ تعداد در سیاهه هرچند نارس و نابسنده موجود از دیگر گونه‌های حیوانی بیش‌تر آمده است - سگ به ویژه بسیار به طبقه روحانیان به طور کلی شامل تمام رده‌های این طبقه

نزدیک‌تر است؛ اما با وجود همهٔ مواردی که در بالا گفته شد به رغم قوچ و گاو و گراز، سگ هیچ‌گاه در هیچ یک از متون زرتشتی دارای خویشکاری اساطیری نیست نه نماد ایزدی است و نه در بردارندهٔ پیامی خاص؛ نه مانند قوچ نماد فره و... است و نه چون گاو آن جایگاه والا را در اساطیر آفرینش دارد و... و نه همچون گراز که همچون دو حیوان پیشین پیکری است از پیکرهای ایزد بهرام.

شاید بتوان علت نبود نقش سگ را چنین توجیه کرد: به تعبیر آذری مهرها در کنار برخی از رشته‌های هنری به طبقهٔ متوسط تعلق دارند و دارای نقش‌مایه‌های مردمی عامه‌پسند (آذری، ۱۳۹۲: ۱۰۴) هستند در نتیجه، از نقش سگ، به علت فقدان چنین خویشکاری به رغم جایگاه بسیار والايش در دین، چندان استقبال نشده است. البته این دلیل تنها برای سگ قابل توجیه است خروس و به ویژه اسب دارای خویشکاری‌های متعدد در اساطیر و داستان‌های مذهبی زرتشتی هستند اما تقریباً هیچ سهمی در مهرهای مغان ندارند. از در کنار هم قرار دادن این موارد یک فرض در ذهن شکل می‌گیرد که با توجه به تعلق این مهرها به مغان دوران ساسانی و جایگاه این گروه در طبقهٔ روحانیان که در پایین‌ترین رده قرار داشتند (دریایی، ۱۳۸۳: ۵۲)، این گروه، مغان، از همان نقش‌مایه‌هایی استفاده می‌کردند که حالتی عمومی داشتند و از یک محبوبیت همگانی برخوردار بودند. از طرف دیگر مغ‌ها ظاهراً از مهرها زیاد استفاده می‌کردند (Gyselen, 1995: 127) و بر این بنیاد می‌توان فرض دیگری را پرداخت که مغان را فاصلهٔ چندانی با مردم عادی نبود و به دلیل حرفه و پیشه-شان یک ارتباط مستقیم و بلا واسطه و همیشگی با مردم کوچه و بازار داشتند؛ شاید بتوان حضور نقش گاو را روی مهرهای مسیحیان و نقش قوچ، خرس و شیر را روی مهرهای یهودیان (Ibid: 132) بر همین اساس توجیه کرد به سخن دیگر نقش این حیوانات فرامذهبی بوده و صرفاً به زرتشتی‌گری محدود نبوده‌اند. پیشینهٔ هزاران سالهٔ استفاده از این نقوش در رشته‌های مختلف هنری در جای‌جای نجد ایران دلیل دیگری بر این مدعا است.

این تحلیل با جایگاه والا و مهم مغان در نظام اداری دوران ساسانی تناقض دارد؛ زیرا مغان: «را می‌توان در دربارها یافت که شاهان را اندرز می‌دهند و نشانه‌ها را تفسیر کرده، خواب شاهان را تفسیر می‌کرده‌اند» (دویونگ، ۱۳۹۰: ۱۶۳). شواهد کتیبه‌ای و مهرشناسی این دیدگاه را نیز تأیید می‌کنند: در کتیبهٔ شاپور سکان‌شاه برادر شاپور دوم ساسانی (اکبرزاده، ۱۳۸۱: ۴۰) - که می‌توان آن را به اوایل دوران ساسانی متعلق دانست - در جمع بزرگانی که وی را همراهی می‌کنند از یک مغ^(۵) با نام نرسه پسر وراز یاد شده است.

چندین مهر از آن مغان شناسایی شده که در آن مغ به مثابهٔ یک عنوان یا مقام دولتی بوده که در بخش یا قسمتی از یک استان فعالیت می‌کرده است (Miri, 2013: 914). نمونه‌های از این مهرها به این شرح‌اند مغ دیلان [گیلان] مغ شیراز، مغ ماه‌کوست همدان، وروشک مغ گرگان (Akbrzadeh-Daryae, 2012: 4-16) و حتی خونان مغ خدای، پُرك مغ خدای که از نظر فرای این‌ها روستاها یا بخش‌های کوچکی هستند (Frye, 1968)؛ فرای بر همین اساس اظهار کرده تمام شهرها و حتی روستاها نیز یک روحانی داشته‌اند (Ibid). شاید بتوان برای توضیح این تناقض از این نظر فرای بهره برد که دو گونه مهر برای مغان وجود داشته مهرهای رسمی و مهرهای شخصی (Frye, 1968) منظور از مهرهای رسمی، مهرهایی هستند که به اشخاص حقوقی مانند رئیس دیوان مغان و از این قبیل تعلق دارند؛ این مهرها تنها دارای کتیبه‌اند نقش و نگار ندارند و منظور

از مهرهای شخصی آن دسته از مهرهاست که به اشخاص حقیقی متعلقند این دسته گاه کتیبه دارند و با نقش و نگارهای مختلف تزیین شده‌اند.

۶. نتیجه

با توجه به مطالعه‌ای که روی نقوش حیوانی مهرهای مغان دوره ساسانی که بر اساس کتیبه به مغان تعلق دارند - صورت پذیرفت نتایج زیر به دست آمد: الف) حضور تصویر حیوانات بر روی مهرهای مغان دوران ساسانی به ویژه علت وجود نقش برخی از خرفسترها روی مهرهای آن‌ها مانند شیر و خرس و میمون، لزوماً معنایی مذهبی ندارد اگرچه آبشخور این نقوش، دین غنی از اساطیر زرتشتی است. ب) در دین زرتشتی نگاهی دقیق به حیوانات وجود دارد و آن‌ها کاملاً مشخص به دو گروه سودآور و زیان‌بار بخش شده‌اند اما استفاده فراوان از نقش و تصاویر حیوانات زیان‌بار روی رشته‌های مختلف هنری و صنعتی مانند پارچه‌بافی، گچ‌بری، نقره‌کاری و... در تناقض و تضاد کامل با این دیدگاه است؛ مهرها نیز از این امر سوا نیستند و از آن جالب‌تر مهرهای مغان نیز. پ) استفاده بسیار کم و حتی عدم استفاده از نقش حیوانات بسیار مقدسی مانند سگ، خروس و اسب در باورهای زرتشتی که به ویژه با قشر روحانی و آیین‌های مذهبی پیوندی تنگاتنگ دارند - سگ و خروس - تناقض دیگری است. ت) با توجه به بندهای پیشین می‌توان گفت که در مهرنگاری، نقوش ویژه و منحصر به قشر و طبقه مغان وجود نداشته است؛ در نتیجه و با توجه به جایگاه مغان در سلسله-مراتب روحانیان زرتشتی، استفاده ایشان از نقوش حیوانات پیرو همان سلیقه و ذائقه و زیبایی‌شناسی عمومی بوده و در این باره تعصبی وجود نداشته است. ث) به نظر می‌رسد مغان - که زیرگروهی از روحانیان زرتشتی دوران ساسانی بوده‌اند - خود دارای طبقه‌بندی و بخش‌بندی‌های درونی بوده و گروهی یا تعدادی از آن‌ها در مناصب مهم ولایتی و ایالتی به کار مشغول بوده‌اند و عموم آن‌ها روحانیان معمولی ساده‌ای بودند که نیازهای روزمره مذهبی مردم را برطرف می‌کردند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. در باره گل‌مهرهای متعلق به دوره ساسانی و پراکندگی آن‌ها نگاه کنید به مطلب کوتاه اما دقیق و مفید چگینی در مقدمه کتاب گل‌مهرهای تخت سلیمان (نورزاده‌چگینی، ۱۳۸۴). گورلیک و گوینت در مقاله خودشان به نقل از یک یونانی - که البته وی را معرفی نکرده‌اند - نوشته‌اند: هر پارسی [یا ایرانی] مهر خودش را دارد (Gorelick, Gwinnett, 1996).
  2. (Gignox, Gyselen, 1982) (Gignox, 1978) (Gignox, Gyselen, 1987) (Gyselen, 1993) (Al-Kassar, 1979), (Gyselen, 1976), (Azarpay, 2002) (Brunner, 1978) (Brunner, 1979) (Cereti et al, 2011) (Eisen, 1940) (Gubaev et al, 1996) (Lerner, 1976) (Akbarzadeh, Daryae, 2012) (Frye, 1968) (کالیبری، ۱۳۹۰: ۵۴) (ده‌پهلوان، قنواتی، ۱۳۹۴)
  ۳. Iconograohy آیکونوگرافی و آیکونولوژی در واقع به شناخت آن دسته از باورهایی می‌پردازند که در پیوند با تصویر از طریق روش‌های تطبیقی به بازسازی تفکر نمادین یاری می‌رساند (مختاریان، سایت انسان‌شناسی و فرهنگ).
  ۴. هورن (1917) این جانور را عقاب دانسته است!
  ۵. Magū جعفری دهقی در برگردان خود از این کتیبه روحانی همراه شاپور سکانشاه را موبد ترجمه کرده: نرسی موبد از خاندان وراز (۱۳۹۵: ۷۱).
- در اینجا بایسته است از زحمت‌ها و محبت‌های دوست عزیز و بزرگوار آقای محمد سالاری بی‌نهایت سپاسگزاری کنیم؛ بدون زحمت ایشان این مقاله به سرانجامی نمی‌رسید.

منابع

آبان‌یشت، ۱۳۸۵، آبان‌یشت؛ در: اوستا، جلد دوم، ترجمه و تصحیح جلیل دوستخواه، تهران، انتشارات مروارید، چاپ دهم.

- آذربئی، گیتی، ۱۳۹۲، هنر ساسانی در فراسوی ایران؛ در: بین‌النهرین و ایران در دوران اشکانی و ساسانی، ویراسته جان کرتیس، ترجمه زهرا باستی، تهران، انتشارات سمت.
- اکبرزاده، داریوش، ۱۳۸۵، کتیبه‌های پهلوی، تهران، مؤسسه انتشاراتی پازینه، چاپ دوم.
- آموزگار، ژاله، تفضلی، احمد، ۱۳۸۷، اسطوره زرتشت، تهران، نشر چشمه، چاپ دهم.
- آموزگار، ژاله، ۱۳۷۶، تاریخ اساطیری ایران، تهران، انتشارات سمت.
- اوشیدری، جهانگیر، ۱۳۷۱، دانشنامه مزدیسنا، تهران، نشر مرکز، چاپ اول.
- _____، ۱۳۷۹، نور، آتش، آتشکده در آیین زرتشت، تهران، ناشر مؤلف.
- بندش، ۱۳۹۵، نوشته فرنیخ دادگی، گزارنده مهرداد بهار، تهران، انتشارات توس، چاپ پنجم.
- بویس، مری، ۱۳۷۶، تاریخ کیش زرتشت، جلد اول، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، انتشارات توس، چاپ دوم.
- _____، ۱۳۸۶، دیانت زرتشتی در دوران متأخر؛ در: دیانت زرتشتی، مجموعه سه گفتار از کای بار، آسموسن و مری بویس، برگردان فریدون وهمن، تهران، انتشارات جامی.
- بویس، مری، گرنتز، فرانز، ۱۳۷۵، تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، انتشارات توس.
- بیوار، دیوید، ۱۳۹۰، نمادهای مهری بر یک مدالیون دوره آل‌بویه از ایران، ترجمه علی‌اکبر وحدتی، باستان‌پژوهی، سال چهارم، شماره ۸-۹، صص ۶۴-۶۷.
- بهار، مهرداد، ۱۳۷۶، جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: انتشارات فکر روز.
- _____، ۱۳۹۰، ادیان آسیایی، تهران: نشر چشمه.
- بهرام‌یشت، ۱۳۸۵، بهرام‌یشت؛ در: اوستا، جلد دوم، ترجمه و تصحیح جلیل دوستخواه، تهران، انتشارات مروارید، چاپ دهم.
- پورداوود، ابراهیم، ۱۳۰۷، ادبیات مزدیسنا یشت‌ها، جلد اول، بمبئی، انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی
- _____، ۱۳۱۰، ادبیات مزدیسنا یشت‌ها، جلد اول، بمبئی، انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی.
- _____، ۱۳۸۶ الف، فرهنگ ایران باستان، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ دوم.
- _____، ۱۳۸۶ ب، اوستا، تهران، انتشارات دنیای کتاب، چاپ چهارم.
- دریایی، تورج، ۱۳۸۳، سقوط ساسانیان، ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینکلو، تهران، نشر تاریخ ایران، چاپ دوم.
- ده‌پهلوان، مصطفی، قنوتی‌هندیجانی، محمد، ۱۳۹۴، تأملی در برخی نقشمایه‌های نمادین حیوانی بر مهرها و گل‌مهرهای ساسانی (نمونه‌های مورد پژوهش: مهرها و گل‌مهرهای ساسانی موزه مقدم)، مجله مطالعات باستان‌شناسی دانشگاه تهران، دوره ۷، شماره ۲، صص ۴۷-۴۷.
- روایت پهلوی، ۱۳۶۷، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زارع‌ابرقویی، احمد، موسوی‌حاجی، سیدرسول، روستا، جمشید، ۱۳۹۳، نوارهای سلطنتی در ایران از آغاز تا پایان ساسانیان، جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره اول، صص ۹۱-۱۰۷.
- زرتشت بهرام‌پژدو، ۱۳۳۸، زراتشت‌نامه، مصحح فردریک روزنبرگ، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات طهوری.
- سلوود، دیوید، ۱۳۸۰، سکه‌های ساسانی؛ در: تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم قسمت اول، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- شاهنامه فردوسی، ۱۳۸۴، تصحیح ژول مول، تهران، انتشارات میلاد.
- شایست ناشایست، ۱۳۶۹، آوانویسی و ترجمه کتابیون مزداپور، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شهسواری، میثم. موسوی‌کوهپیر، سیدمهدی، ۱۳۹۸، ساختار درونی روحانیت زرتشتی دوران ساسانی، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال سوم، شماره نهم، صص ۱۴۷-۱۶۲.
- عبدی، ناهید، ۱۳۹۱، درآمدی بر آیکونولوژی، تهران: انتشارات سخن، چاپ یکم.

- فلانری، کنت، مارکوس، جویس، ۱۳۷۹، باستان‌شناسی ادراکی، ترجمه کامیار عبدی؛ در: باستان‌شناسی نظری، به کوشش شهرام زارع، تهران، ناشر مؤلف، چاپ یکم.
- فرای، ریچارد نلسون، ۱۳۸۵، میترا در باستان‌شناسی ایران؛ در: دین مهر در جهان باستان (مجموعه گزارش‌های دومین کنگره مهرشناسی)، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، انتشارات توس
- فروردین‌یشت، ۱۳۸۵، فروردین‌یشت؛ در: اوستا، جلد دوم، ترجمه و تصحیح جلیل دوستخواه، تهران، انتشارات مروارید، چاپ دهم.
- کالیری، پی‌یرفرانچسکو، ۱۳۹۰، در زمینه انتشار تصاویر میترا در ایران ساسانی: مدرکی جدید از مهری در موزه بریتانیا، ترجمه زهرا کوزه‌گری، باستان‌پژوهی، دوره جدید، سال چهارم، شماره ۸-۹، صص: ۵۴-۶۳.
- کریستن‌سن، آرتور، ۱۳۶۸، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب، چاپ اول.
- گانتر، آن. سی. جت، پل، ۱۳۸۳، فلزکاری ایران در دوران هخامنشی، اشکانی و ساسانی، ترجمه شهرام حیدرآبادیان، تهران، گنجینه هنر.
- گزیده‌های زاد اسپرم، ۱۳۶۶، ترجمه محمدتقی راشد‌محصل، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- گزارش گمان‌شکن، ۱۳۲۲، ترجمه صادق هدایت، تهران، سازمان انتشارات جاویدان.
- گوبل، روبرت، ۱۳۸۴، گل‌مهرهای تخت سلیمان، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، چاپ اول.
- لوکونین، و. گ، ۱۳۵۰، تمدن ایران ساسانی، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ماه‌یشت، ۱۳۸۵، ماه‌یشت؛ در: اوستا، جلد دوم، ترجمه و تصحیح جلیل دوستخواه، تهران: انتشارات مروارید، چاپ دهم.
- مختاریان، بهار، سایت اینترنتی انسان‌شناسی و فرهنگ: <http://anthropology.ir/article/12214.html>
- مینوی، مجتبی، ۱۳۵۴، نامه تنسر به گشنسب، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- نورزاده چگینی، ناصر، ۱۳۸۴، یادداشتی بر گل‌مهرهای ساسانی؛ در: گل‌مهرهای تخت سلیمان، نوشته روبرت گوبل، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، چاپ اول.
- وندیداد، ۱۳۸۵، وندیداد؛ در: اوستا، جلد دوم، ترجمه و تصحیح جلیل دوستخواه، تهران: انتشارات مروارید، چاپ دهم.
- هاشمی‌نژاد، قاسم، ۱۳۶۹، کارنامه اردشیر بابکان، ترجمه قاسم هاشمی‌نژاد، تهران، نشر مرکز.
- هدایت، صادق، ۱۳۸۴، زند و هومن یسن و کارنامه اردشیر بابکان، تهران، انتشارات گهید.
- هفتن‌یشت کوچک، ۱۳۸۵، هفتن‌یشت کوچک؛ در: اوستا، جلد دوم، ترجمه و تصحیح جلیل دوستخواه، تهران، انتشارات مروارید، چاپ دهم.
- هینلز، جان، ۱۳۹۳، دیباچه ویراستار؛ در: دین مهر در جهان باستان (مجموعه گزارش‌های اولین کنگره مهرشناسی)، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، انتشارات توس.

References:

- Akbarzadeh, Daryoush. Daryae, Touraj., 2012, Inscribed Sasanian Bullae at the National Museum of Iran, e-Sasanika 12, Pp: 1-27.
- Ardaviraf-Namak., 1917, Translated by Martin Haug, of the University of Munich, revised from the MS. of a Parsi priest Hoshangji. From *The Sacred Books and Early Literature of the East, Volume VII: Ancient Persia*, ed. Charles F. Horne.
- Azarpay, Guitty, 2002, Sasanian Seals from the Collection of the Late Edward Ganz at the University of California, Berkeley, A Sasanian Seal Collection in Context: Electronic Cultural Atlas Initiative Publication of the Edward Gans Collection at University of California, Berkeley. An ECAIe Publication (<http://ecai.org/sasanianweb/sasanianasp/default.html>).
- Beck, Roger. 2002, **Mithraeism**, Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithraism>
- Bivar, A.D.H., 2005, *Mithraism: A Religion For The Ancient Medes*, Iranica Antiqua. vol. XL, Pp: 341-358.

- Brunner, Cristopher. J., 1978, *Sasanian Seals in the Metopolitan Museum of Art*, New York: The Metopolitan Museum of Art.
- Brunner, Cristopher. J., 1979, *Sasanian Seals in the Moore Collection: Motive and Meaning in Some Popular Subjects*, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 14, pp. 33-50
- Cereti, Carlo. G. Moradi, Youssef. Nasrollazadeh Cyrus, 2011, *A Collection of Sasanian Clay Sealing Preserved in the Takiya-e Moāven Almolk of Kermanshah.*, *Un Impaziente Desiderio di Scorrere il Mondo Studi in Onore di Antonio Invernizzi per il Suo Settantesimo Compleanno*, Casa Editrice Le Lettere - Firenze
- Eisen, Gustavus, 1940, *Ancient Oriental Cylinder And Other Seals With A Description of the Collection of Mrs. William H. Moor.* the University of Chicago Press, Chicago, Illinois.
- Foltz, Richard. 2010, *Zoroastrian Attitudes toward Animals, Society and Animals*, Vol. 18, Pp: 367-378.
- Frye, Richard, N., 1968, *Sasanian Clay Sealings in the Collection of Mohsen Foroughi* , *Iranica Antiqua VIII*, Pp:118-132
- Fry, Richard, N., 1973, *Sasanian Remains from Qasr-i Abunasr*, Cambridge.
- Gignox. Ph. Gyselen.R., 1988 , *Quelques sceaux sassanides de la Walters Art Gallery*, Baltimore , *Studia Iranica* 17, Pp: 183-189
- _____ . Gyselen, R. 1982, *Sceaux sasanides de diverses collections privées*, *Cahiers de Studia Iranica* 1, Leuven,
- _____ . Gyselen, R., 1987, *Bulles et sceaux sassanides de diverses collections*, *Cahier de Studia Iranica* 4, Paris, Association pour l'avancement des études iraniennes,
- _____ ., 1978, *Catalogue des sceaux, camées, et bulles sassanides de la Bibliothèque Nationale et du musée du Louvre Tome 2 : les sceaux et bulles inscrits*
- Göbl, Robert., 1976, *Die Tonbullen Vom Tacht-E Suleiman*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Gorelick, Leonard. Gwinnett, A.John., 1996, *Innovative methods In The Manufacture of Sasanian Seals*, *Iran*, Vol. 34 (1996), Pp: 79-84
- Gubaev, A. G., Lginov, S. D., Nikitin, A. B., 1996, *Sasanian Bullae from the Excavtions of Ak-Depe by the Station of Atyk*, *Iran*, Vol. 34 (1996). Pp: 55-59
- Gyselen, Rika., 1976, *Une classification des cachets sasanides selon la forme*, *Studia Iranica* 5/1, 1976, Pp. 139-146.
- _____., 1993, *Catalogue des sceaux, camées, et bulles sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre. Vol. I. Collection générale*. Paris, Bibliothèque Nationale.
- _____., 1995, *Les sceaux des mages de l'Iran sassanide; Au Carrefour des religions*, *Res Orientales VII*, Pp: 121-150.
- _____., 1996, *Notes De Glyptique Sassanide*, *Studia Iranica* 25, 1996, Pp. 241-252.
- _____., 2007, *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection*, *Acta Iranica*, 44, Louvain.
- Horne, Charles F. 1917, *Kārnāmak-E Ardašir E Pāpakān, the Sacred Books and Early Literature of the East*, (New York: Parke, Austin, & Lipscomb), Vol. VII: *Ancient Persia*, pp. 225-253.
- Jakubiak, Krzysztof., 2011, *Some Remarks On The Camel On Sasanian Seals*, *Studies In Ancient Art And Civilization* 15. Kraków, Pp: 108-115.
- Al-Kassar, Awad., 1979, *Tell- Abu Sh'af*, سومر و الثلاثون، المجلد الخامس، الجزء ٢ و ١، صص: ٤٧١

- Lerner, Judith A., 1976, Sasanian Seals in the Department of Medieval and Later Antiquities of the British Museum, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No. 3 (Jul., 1976), Pp. 183-187
- Moazami, Mahnaz., 2015, "MAMMALS iii. The Classification of Mammals and the Other Animal Classes according to Zoroastrian Tradition," *Encyclopedia Iranica*, online edition, 2015, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/mammals-03-in-zoroastrianism> (accessed on 05 May 2015).
- Osten, Hans Hening von der ., 1931, The Ancient Seals from the Near East in the Metropolitan Museum: Old and Middle Persian Seals, *The Art Bulletin*, Vol.13, No. 2: 221-241
- Plutarch, 1874, Plutarch's Morals, Translated from the Greek by several hands. Corrected and revised by. William W. Goodwin, PH. D. Boston. Little, Brown, and Company. Cambridge. Press Of John Wilson and son.
- Ritter, Nils.C, 2017, Gemstones in Pre-Islamic Persia: Social and Symbolic Meaning of Sasanian Seals, International Conference, October 2015, Römish-Germanisches Zentral Museum, Mainz.
- Saddar Nasr., 1909, Edited by Ervad Bamanji Nasarvanji Dhabhar, Bombay: the Trustees of the Parsee Punchayet Funds and Prperties.
- Simpson, St John., 2013, Rams, stags and crosses from Sasanian Iraq: elements of a shared visual vocabulary from Late Antiquity, in: *Animals, Gods and Men from East to West Papers on archaeology and history in honour of Roberta Venco Ricciardi*, Edited by Alessandra Peruzzetto, Francesca Dorna Metzger and Lucinda Dirven, BAR International Series 2516.
- Vosouq Babae. Elham. Mehrafarin, Reza. 2014, The Analysis of Sacred Zoomorphic Patterns in Sassanian Art, *International Journal of Management and Humanity Sciences*. Vol., 3 (8), 2752-2760.

- شکل ۱
۱. Azarpay, 2002: 30-L-01 میما مغ، پسر وهرام
  ۲. Brunner, 1978, 92: 160 برزآذر مغ، پسر آذر فرآین شَوَرَب
  ۳. Akbarzade, Daryae, 2012: 13 مغ... بُخت...
  ۴. Akbarzade, Daryae, 2012: 21 آدور باد مغ

- شکل ۲
۱. Gyselen, 2007, 30.D.2 دین‌دوست، مغ، پسر بوزید، افزون^۱
  ۲. اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۱۰۷؛ تصویر ۲۲: 30-57 هرمزد مغ، پسر آتوربندک
  ۳. Fry, 1973. D.252 مغ، پسر داد هرمزد
  ۴. Göbl, 1976, Tafel 38: 363 فرای گشنسب مغ پسر ابرزاد
  ۵. Göbl, 1976, Tafel 39: 395 مغ؟

- شکل ۳
۱. Göbl, 1976, Tafel 35: 209 یزدان کرد مغ پسر...
  ۲. Gyselen, 1979. 30.8 فرخ‌داد، مغ، پسر بَغ‌آذَر^۱
  ۳. Fry, 1973. D. 181 آذَر-گشنسب، مغ، پسر فرخ؟

- شکل ۴
۱. اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۱۰۸؛ تصویر ۲۲: 30-29 آتور آرْتک مغ پسر داد هرمزد
  ۲. لوکونین، ۱۳۸۹، تصویر ۱۰۱: ۱۰۱ دات فرن پسر برزوشتان مغ

- شکل ۵
۱. اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۱۰۷؛ تصویر ۲۲: 30-41 مرد بود مغ پسر آتوریات
  ۲. Gyselen, 2007, 30F.1 میدوماه، مغ، پسر پاتبر

- شکل ۶
۱. Gyselen, 1995. Fig3. q دادفرخ، مغ، (پسر) دارای گشنسب
  ۲. Gyselen, 1995. Fig3. r مغ، پسر

- شکل ۷
- Gyselen, 1979. 30.2 داد، مغ، پسر وهرام

- شکل ۸
- Gyselen, 1995. Fig3. T مهر آذر، مغ